

Tornai József

„A győztes igazság?”

(Szabó Lőrinc: A hitetlen büntetése)

Nemrégén előadást tartottam egyik tanárképző főiskolánkon. A fölkérés szerint Szabó Lőrincnek a *Harc az ünnepért* című kötetéről kellett beszélnem. Azzal kezdtem, hogy aligha érthetjük meg ezt az 1938-ban megjelent könyvet, az előző, az 1936-os *Különbéke* nélkül. Hangsúlyoztam: a jelenlegi fölbolygatott években mennyire időszerű a címadó költemény jó néhány sora. Az olyanok például, mint

*De valamit a sors, úgy látszik,
akart velem:
megmutatott mindent, de lassan,
türelmesen*

vagy ami még ennél is jobban érvényes mai tapasztalatainkra:

*látom, sokkal több a mocsok, mint
az ifjúkor
sejteni bírta volna bennem
valamikor,*

*látom, milyen rútul becsapják
a baleket,
s hogy a balek azért balek, mert
más nem lehet,*

*s hogy az ész az érdek rimája,
és hogy magát
sugaras hőssé a bitang is
hogy költi át*

Különösen az utolsó megállapítás telitalálat, mondtam, amikor a mai Saulusok Paulussá való átvedléseit látjuk. A költő annyira aktuális igazságot mond ki, mintha csak ma írta volna, s nem több mint jó hatvan évvel ezelőtt. Azzal folytattam, hogy a *Harc az ünnepért* darabjai, ha lehet még jobban illenek mostani gondjaink-reményeink közé. A cím szimbolikusságáról nem is beszélve, ott van az a vers, mely mindig is sokat foglalkoztatott, de ma még fontosabb számomra, mert másokkal együtt magam is a világ, azaz életünk értelmezését keresem.

Ilyen bevezetés után fogtam hozzá a nagy, teológiaiainak is mondható vers, *A hitetlen büntetésének* a boncolgatásához.

Amikor én ezt a rendkívül emberi vallomást az ötvenes években földolgoztam magamban, nagyjából a vallásos igazságok olyasféle fölszámolásánál tartottam, mint az őszinteség 37 éves Szabó Lőrince. Vagyis inkább Spinoza „Deus sive naturájában” hittem, mintsem bármilyen, mondjuk, keresztény teremőben. Olvasmányaim és töprengéseim alapján ésszerűen akartam látni az olyan végső dolgokat, mint isten, halál, világ, teremtés, és ebben nagy segítségemre volt Szabó Lőrinc kiérlelt racionalizmusa. Az, hogy a költő a megfoghatatlan árnyékképek helyett valamiféle érinthető, látható dolgot, lényt követelt, fejtegettem a hallgatónak, teljesen

megfelelt annak a lényegében újkori természettudományos követelménynek, hogy csak az létezik, az igaz, amit tényekkel, adatokkal bizonyítani lehet. Szabó Lőrinc sajnálkozó fölénye, de mégis okvetlen fölénye ebből pozitivista szemléletből eredt:

*Por és por közt porladok és benn
istenekkel vagyok tele....
De nekem más kellene, nékem
egy külső isten kellene,*

*egy külső, közönséges isten,
isten, aki úgy van, ahogy
a fák vannak, isten, akit nem
én, a sóvárgás alkotok,*

*isten, aki nem büntet azzal,
hogy elbúvik a vak elől,
ilyen isten menthetne csak meg
a halál félelmeitől*

Magyarázatomat azzal fejeztem be, hogy senki ne gondoljon holmi panteizmusra; nem, a költő teljesen ateista álláspontot foglal el, s emberségét az mutatja legjobban, hogy ezt a „hitetlen” gondolkodásmódot sajnálja, valójában veszteségnek érzi. Kitértem még arra is, hogy a költemény kommentárjában Szabó Lőrinc elmondja: botránytól tartott, mikor 1937-ben, Kisfaludy Társaságbeli előadását ezzel a verssel fejezte be. Ott volt Ravasz László püspök, de ő is „jónéven vette” az ateista vallomást.

Nyilván a vers őszintén gyötrődő, sőt kétségbeesett hangja, esztétikai értéke fogott meg mindenkit a hallgatóságban – tettem hozzá.

Hazafelé aztán meglepő fordulatot tapasztaltam magamban.

Az előadás alatt, sőt, a kérdésekre válaszolva is teljesen azonosultam a verssel, s most hirtelen és merőben másként kezdtem látni, megítélni Szabó Lőrinc isten-igényét:

*De szeretném, ha volna isten,
ha volna, s úgy volna, ahogy
a fák vannak, s ha itt közöttünk
röpködnének az angyalok.*

Arra gondoltam, hogy Mózes, miután a csipkebokor képében megtapasztalta az abszolútot, a metafizikait, s fölhangzott bensejében a „vagyok, aki vagyok” igéje, ehhez az élményhez ragaszkodva azon igyekezett, hogy az új istenképet megóvja minden megfoghatótól, emberszabásútól. Ezért tiltotta meg Jahve ábrázolását, ezért tört ki ellene a törzsek lázadása, ezért kellett a bálványokat, köztük az aranyborjút is összetöretni. A kereszténység tanításába aztán mégis visszazúdult az antropomorfizálás sok-sok formája-módja az évszázadok, két ezredév folyamán.

A judaizmus azonban, a későbbi protestantizmussal együtt következetesen vallotta a „ne csinálj magadnak faragott képeket” elvét; ugyanezt elmondhatjuk a mohamedanizmus különféle ágazatairól is. Ez a teológia súlyos csapást mért ezeknek a vallásoknak híveire, kultúrájára, hiszen templomaikat, palotáikat megfosztotta bármilyen emberalak megfestésétől, kőbe, fába, bronzba formálásától. Csak elvont díszítőelemeket alkalmazhattak művészetükben. Félelmetes egyoldalúság, túlzás keletkezett ilyenformán ezeknek a népeknek a világában. A kiindulópont viszont mindenképpen helyes volt: isten láthatatlan, megismerhetetlen,

fölfoghatatlan, elképzelhetetlen. Pseudo-Dionysos még a tulajdonságait is megvonta, azt állítva, hogy istenről legföljebb tagadó kijelentéseink lehetnek. Az alapelvet nem cáfolja, hogy a római és a bizánci kereszténység soha nem tagadta meg híveitől, hogy az Atyáról, a Szentlélekről, a Fiúról, az Istenanyáról, bibliai jelenetekről, Krisztus kínszenvedéseiről, mennybemeneteléről, a szentekről festmények, ikonok, szobrok készülhessenek, külső megjelenést is adva annak, ami a lelkekben már jelen volt, ha másként nem, szimbólumok formájában. Az ortodox vagy a katolikus vallás (bár ezzel gyakran vádolták) ettől még nem vált bálványimádóvá. Annál inkább nagy képzőművészeti teljesítmények táplálójává festészetben, szobrászatban mind keleten, mind nyugaton.

Jung is azt mondja, hogy a lelki egészséget szolgálja, ha a hívő lélek kivetítheti, ami benne szakralitásként megképződik. Kijelenti: hosszú praxisa során azt tapasztalta, hogy katolikusok között sokkal kevesebb a neurotikus beteg, mint a protestáns és zsidó hitvallásúak között.

Tudatalatti vagy vallási élmények ábrázolása tehát egyáltalán nem ártalmas ösztöne az embernek. Mert természetes.

Szabó Lőrinc azonban mást akar.

Azt gondolja, hogy fájdalmas tagadását csak a természetfölöttinek fizikai alakot öltésével tudná legyőzni:

*ha volna tündér, peri, szellem,
s ha más nem, hát kísértetek,
csak hogy túlmenthessük a síron
ezt a nyomorult életet.*

*Még az ördögnek is örülnék,
és annak is, ha legalább
örök bűnösként vándorolnék
akármilyen poklokra át*

A nagy költemény ezután a legmegrendítőbb szabó lőrinci magasságba (mélységbe?) jut. Mindig azért rázott meg, mert valójában „de profundis clamavi” a kibogozhatatlan léte miatt panaszkodó, a zsoltároló emberi egzisztencia vagy ahogy Pilinszky mondaná, a magára hagyott „kreatúra” hangja:

*Valamikor felháborított
a hazugság, valamikor
nevettem és azt magyaráztam,
hogy csak a féreg van s a por,*

*valamikor hit volt csatázni
a hit ábrándképeivel...
Győztem, s most a győztes igazság
kietlensége rémit el!*

Még négy versszakon át folytatódik a flagelláns, meztelen, részvétünket elnyerő panasz, hogy aztán egy nagyon határozott gondolatban csúcsosodjon ki:

*és ha véremben és agyamban
megszületik a Legnagyobb,
még ijesztőbb, hogy mit teremtek
s közben én magam mi vagyok.*

A költő talán nem is tudja, (nem is tudta?), milyen ravasz vers ez. Úgy győz meg az ateizmus, a kikerülhetetlen, cáfolhatatlan materializmus igazáról, hogy ennek nem a diadaláról, hanem szomorú, pusztító, sajnálatunkra méltó következményeit hangsúlyozza. Az ember egész élete szenvedés, az ember végül meghal s akkor még attól a kis istenhittől is megfosztatik, amely pedig az egek üdvösségébe juttathatná. Ezt a leverő gondolatmenetet húzza alá a vers vezérmotívuma, ami valamikor annyira megfogott, s most annál gyanúsabb lett nekem, hogy Szabó Lőrinc istent valamiféle konkrét, kézzelfogható, mindennapi látvány formájában szeretné megtalálni, köszönteni, imádni. Nyilván ő is tudta: ez teljességgel ellentétes az Elérhetetlen, a végtelen lény, a Deus absconditus ősi emberi fogalmával.

Ezért állította a költészet e tökéletes csapdáját olvasóinak. Az eredmény újkori költészetünk egyik filozófiai verse, a csapda tehát becsapódik.

„A rabul ejtett értelem” (Czeslaw Milosz kifejezése) aztán fölcserélődik, és eszébe jutnak más vallomások is, a *Te meg a világ* kötetből például a *Boldogság* sorai:

*„Boldogság!” Isten és a többi
tündér rég meghalt benned is
s létedből az infantilis
reményt ma se tudod kiölni?*

...

*Nem? Nem tudod? Hát menekülj,
bolond, és ess kétségbe! Álmodj!
Teremts, no teremts túlvilágot!
(Ha megbutulsz, tán sikerül.)*

Racionálisan gondolkodó ember számára élethossziglan lesz világító kinyilatkoztatás ez a zárójelbe tett, de annál igazabb mondat. A *huszonhatodik év* 107. darabjában még határozottabb ez a meggyőződés (A *baj* című versről van szó):

*Hogy nincs Isten, veled is az a baj;
mint mindennel! Ha volna, egy kicsit
tán használna az ész vagy a szív,
a becsület, a munka vagy a jaj;
öreg érdem ezt-azt, vagy fiatal
erő tán csak kivívna valamit,
ami nem foszlik, zsugorodik
semmivé az agy roncs álmaival
De hát nincs (csak még nem mindenki tudja)*

Költőnk még hozzáfűzi: „Ez tulajdonképpen csak nagyon szomorú vers az Isten nemlétének egyre fokozódóbb tudatosulásáról és a halál borzalmáról.” A sátán műremekeiben, a *Késő bánat* című vershez mondott kommentárban is ezt olvasom: „Teljesen értetlenül álltam szemben a tömegek vallási szükségleteivel, gyűlöltem a kereszténységet. Később is emiatt foglalkoztam annyit távoli, régi vallásokkal, buddhizmussal stb.” A *Fény, fény, fény* kötet *Fény* című költeménye a vágyat ünnepli:

*a vágy, amit én fénynek nevezek
és szentléleknek a hívő:*

*ő táncol bennem, ő rohan,
hasadó bimbóban az ő ereje van,
kovában, acélban is ő,*

*ő öntözi az anyagot,
szomja éget, éhe habzsol,
zsinórra fűzi a csillagokat,
indul s egy szívdobbanás alatt
új világokba kapcsol.*

S amikor ehhez még azt diktálja soha meg nem nevezett írődeákjának: „Istentől akkoriban még nem voltam teljesen mentes; most, mikor ezt diktálom, kietlen kétségbeesést érzek; de mint valami elképzelt jónak az igénye, néha még mindig jelentkezik a vágy a személyes Istenre; de már nagyon régen csupán lélektani Istent ismerek” – nyilvánvalóvá lesz számomra, hogy ezek Szabó Lőrinc utolsó szavai hit és hitetlenség dolgában. S ebben ugyancsak figyelemreméltó a „lélektani Isten” kifejezés, mert Jung is a tudatalattink, az archetípus művének, tehát velünkszületettnek tartja az isten fogalmát. Ami, ha elfogadjuk, annyit jelent, hogy semmi köze a transzcendenshez, a metafizikaihoz. Azon meg nincs mit csodálkoznunk, hogy Szabó Lőrincnek elege volt a korabeli keresztény világ képmutatásából, babonás tanaiból (a *Hazám, keresztény Európa* éppen elég keserű bizonyosság erre). Az már sokkal meglepőbb, hogy az általa jól ismert brahmanista és buddhista tanok, melyek irodalmából bőven fordított (a Rigvédát, a hindu teremtéshimnusz például) és költészetének szerves részeként földolgozott (*Dsuang Dsi álma, Szun Vu Kung lázadása, „Ez vagy te!”*, A kurtizán prédikációja), nem változtatták meg racionalizmusát, természettudományos meggyőződését. Természetesen a szanszkrit hagyományban is vannak materialista irányzatok, mint a klasszikus szánkja tanításában. A legtöbb hinduista, buddhista iskola azonban alapvetően metafizikai jellegű, még a nágárdzsuna-féle egyetemes üresség-tan is tiszta metafizika. A védanta és a hozzákapcsolódó Upanishadok pedig az emberiség eredendően metafizikai, tehát egyáltalán nem vallási vagy filozófiai hagyományát őrizték meg számunkra.

India elsősorban arra tanítja meg az embert, hogy a jellegzetesen európai kérdés: „van-e isten vagy nincs?” velejében rossz. Ennek megfelelően az úgynevezett isten-bizonyítékok éppenúgy tévesek, haszontalanok, mint a cáfolatok. Ugyanilyen zsákutcába, reménytelen spekulációkba vezető vita az anyag-szellem kettősség is. Egyikre sem lehet helyes választ adni, mielőtt az alapfogalmat, vagyis azt, hogy mit értünk istenen, szellemen és anyagon, nem tisztáztuk. Egyébként honnan vennénk a meghatározásukat? Az európai misztikusok (Böhme, Eckhart mester, Angelus Silesius, akit különben Szabó Lőrinc is fordított), arról a közvetlen fölismerésről győzik meg az embert, hogy a jelenségeknek van egy abszolút szellemi mögöttese, egyébként semmi sem létezhetne. Egy régi szanszkrit szöveg például ezt mondja: „Brahma alszik és ébred. Mikor alszik, az az álom-állapota, a szanszára, éber-állapota a nirvána. A teremtett és a nem-teremtett világ, vagyis a szanszára meg a nirvána, egyaránt a Minden-szellemből ered; ezért a Minden-szellem végső megértésében a kettő eggyé válik.” Az idézet tisztázza: a szanszára egyenlő a teremtett világgal, azzal, amit a hindu gondolkozás májafátyolnak, tehát illúzióknak, nem valóságosnak tart. De mivel ez is Brahma műve, végső soron nem különbözik a nirvánában föltáruló metafizikai azonosságtól. A mindennapi valóság dolgait, lényeit el lehet fogadni, ha tudom, hogy ezekben ott van a Minden-szellem, az Abszolút szellem. Így következhet a Minden-szellemből (all-mind) a minden-szeretet (all-loving): vagyis a mindennel való egység (átman) fölismerése. Hamvas azt mondja: „Ahol az embernek és minden létező lénynek a létben Istennel való azonosságát fölismerik, ott vallás tulajdonképpen nincs. Ahol az embernek a létben Istennel való azonossága homályban marad, és nem az azonosságra építkezik, ott vallás keletkezik. Mert a vallás nem egyéb, mint Isten és ember nem-

azonossága, soha nem azonossága... Mintha kétféle lét volna: isteni és emberi.”

Ugyanez vonatkozik a spiritualis és materialis szétválasztására is. René Guénon azt írja a hindu doktrínákról szóló könyvében: ...a metafizikának semminemű rokonsága nincs az olyan koncepciókkal, mint az idealizmus, a panteizmus, a spiritualizmus és a materializmus, amelyek mindegyike a nyugati filozófiai gondolkodás szisztematizáló jellegével van megbélyegezve ... a spiritualizmus és materializmus közötti vitának, ami körül csaknem az egész filozófiai gondolkodás forog egészen Descartes óta, a tiszta metafizikához semmi köze nincs. A kartéziánus koncepciót megelőzően a „szellem-anyag” dualitást soha nem tekintették abszolútnak és kibékíthetetlennek... E ponton egy más megoldást kell keresni... olyan doktrínát kell megvizsgálnunk, amelynek nézőpontjára, mivel – ellentétben az előzőkével – tisztán metafizikai, egyszerűen nincs név a nyugati filozófiában, ami csak tagadhatja ezt. Mi e doktrínát „nem-dualizmusnak”, sőt a „nem-dualitás doktrínájának” fogjuk nevezni, hogy amilyen pontosan csak lehet, ezzel adjuk vissza a szanszkrit advaita-vada kifejezést, melynek az európai nyelvekben nincs ismert megfelelője.”

Guénon a nem-dualitás doktrínájával kapcsolatban arra is föl hívja figyelmünket, hogy Európában csak szűkösebb értelemben, tehát matematikai vagy térbeli-időbeli képzetként használjuk a végtelen fogalmát. Pedig az teljesen és alapvetően metafizikai. „Az ekként értelmezett metafizika az Univerzális tudása, jobban mondva, az univerzális rendbe tartozó princípiumokkal kapcsolatos tudás... azonban a metafizikát e megállapítással valójában nem definiálni próbáljuk, ami éppen az abszolút egyetemessége miatt lehetetlen ... a metafizika lényegéből adódóan abszolút határtalan, ami nyilvánvalóan nem engedi meg, hogy valamilyen formula többé-kevésbé szűk keretei közé szorítsuk... Tulajdonképpen azt lehet mondani, hogy a metafizika csak metafizikailag vizsgálható.” Guénon azonban megelégedezik a költészet lehetőségeiről.

Sok olyan verset ismerünk, melyben a végtelen metafizikai értelemben fogalmazódik meg, még akkor is, ha költője akár pusztá világérzésnek vagy a mulandóság szinonimájának látja.

Szabó Lőrinc is túllépi a maga racionalista, analitikus költészetének határait, amikor *A földvári mólón* írja és precízen összeveti a hullámmozgást az örökléttel:

*S mindez folyton így ismétli magát,
így, e játék, az örökléten át,
így, e léhaság, s túlél minket is
és túléli ellenségünket is,
túl, ez a semmi, ez a tünde kép,
túl a királyok, hősök és a nép
minden jövőjét: jelentéktelen,
mégis másod, rettentő Végtelen!*

Leopardi erről a végtelenről írja életműve kétségkívül legnagyobb versét. Baudelaire a szépségtől jut el a metafizikai végtelenig:

*Mennyből jöttél-e vagy a pokolból, ki bánja,
ó Szépség! rémitő s ártatlan Szörnyeteg!
ha szemed, mosolyod, lábad elém kitárja
az imádott, de még nem ismert Végtelent?*

A Tücsökzene, A huszonhatodik év, a hátrahagyott versek nem egy darabja tanúskodik arról: Szabó Lőrinc élete végéig vergődik az ateizmus és a vallásos hit között. A hinduista hagyomány megismerése megmutathatta volna neki, hogy ez a dilemma csak Európában teszi olyan drámaivá a keresztény ember modern kételkedését a biblia istenében, aki teremtő, ráadásul

sorsnak, történelemnek is ura. Szabó Lőrinc, bár sok tekintetben megváltoztatta gondolkodását Buddha tanítása (van egy verse, melyben fölcseréli Krisztust a Megvilágosulttal: Az árny keze), nem jut el sem a brahmanista, sem a buddhista szemlélet fordulatáig. Megmarad pozitívista, analitikus elmének, agynak, aki kielégíthetetlen szomjúsággal fürkészi ember-állat-természet jelenségeit. A Tücsökzene egyik verséhez, *A visszatért túlvilághoz* adott magyarázatában azonban meglepő beismerést tesz: „A baloldali olvasmányok, a Nyugat, a Huszadik Század, a Társadalomtudományi Könyvtár kék kötetei, a Kommunista Kiáltvány és egyéb szocialista (és szociálrevizionista) könyvek ... először boldogító megnyugvást adtak az istentagadásban. Később azonban a fizika és a lélektan, amit megismertem, vagy saját magam összegondoltam belőlük, újra visszahozza a metafizikát, új neveken.”

Maradt tehát minden úgy, ahogyan a 37 éves költő látta *A hitetlen büntetésében*? Vagyis nem jutott el a megvilágosodásig, de az „istengond” továbbra is elevenen izzott eszmélete középpontjában? Nincs verse, amely tisztábban, pontosabban mutatná ezt az eldöntetlen játszmát, mint a *Menekülés*:

*Sóváran néztem a primitívek
boldogságát s az egykönyvűeket,
de, tudtam bár és jól tudtam, merev
szabály szerint, működő képletet
anyagra, fejlődésre, bármire,
az osztatlan szabadságot sose
kívántam úgy, mint akkor. Valahogy
ösztöneim ellen acsarkodott
bennem az ész, azok meg ellene,
így aztán, mikor a dolgok szíve
hívott döntésre, kivételeket
állítottam fel, pót-tételeket,
szerettem így, érveltem úgy, csupa
ellentmondás és csupa logika:
láttam, mi tud csak erőt adni, de
az árába nem nyughattam bele
s lelkem, mert győznie nem sikerült,
végleg a költészetbe menekült.*

S ma én is csak azt gondolhatom: nem egy filozófusról, teológusról van szó, amikor Szabó Lőrinc szellemi útkeresését vizsgálom. Költőt faggatok, élvezek, versek töltik meg különös zamatokkal, képekkel érzéseimet. Önboncoló lélek művei, akiről egyszer azt találta írni Illyés: Arany óta nem született nála különb Magyarországon. S bár rögtön tolakodnak tudatomba, mindnyájunk tudatába olyan nevek, mint Adyé, József Attiláé, Weöresé, Jékelyé, s akár Juhászé, Nagy Lászlóé is, egy dologban biztos vagyok: XX. századi költészetünkben nem született intellektuálisabb-analízálóbb természetű lírai génusz Szabó Lőrincnél.